

Hévízi Ottó
A KÉTFEJŰSÉGRŐL
AVAGY
MI TARTOTT ENNYI IDEIG?

1.

Mielőtt szó esne arról, hogy mi a *műhorizont*, pár szót a *filozófiatörténeti horizontról*.

Hume és Kant szkeptikus-kritikai fordulata után ugyan lezajlott az „abszolutista” (William James) visszacsapás a filozófiában – elég, ha Fichte, Hegel, Marx munkáira gondolunk –, de, ennek ellenére, a 19. sz.-tól mind nyilvánvalóbb lett, hogy a filozófia már a metafizika-kritikai korszak idejét kezdi élni. A kort, ahol a filozófiáknak bizonyos vonatkozásban *együtt is lehet igazuk* (Schopenhauer, Cousin), és, Dilthey kifejezésével élve, nincs olyan, hogy „a” filozófia, hanem csak *filozófiák* vannak.

Ezért, ha a metafizika-kritikai időszak két legfőbb hozadékát kellene megnevezni, egyikre könnyű volna válaszolni, hisz ez a folyamat a 20. sz. végére többé-kevésbé lezárult a posztmodern áttörésével. Ez a *filozófiai pluralizmus* elismerése, értsük akár történetileg, diakrón értelemben, például Kuhn paradigma-fogalma felől, akár szinkrón módon, például az ún. intellektuális stílusok felől.

Ez a változás megtörte az *egyzon lét* hitének dominanciáját, amely az atlanti gondolkodás fő sodrát adta a preszókratikus kezdetektől fogva. Ezt a dominanciát hívhatjuk, Duns Scotus ismert formulájával, az *univocitás* alaptételének. Eszerint: a véges és a végtelen dolgok *egyaránt létezők*. Az univocitás ezzel rokon, klasszikus formulái jól ismertek: a lét és a gondolkodás *egy*; az *egy* minden és minden *egy*; minden *egyként* függ össze mindennel; az *egy* fölötté áll a létnek is. Összegzésük az lehet, amelyet a filozófia talán egyik utolsó egységprincípiumát, az elégséges alap elvét meghirdető Leibniz vet papírra egyik levelében: „ami nem igazán EGY létező, az nem is igazán LÉTEZŐ. A filozófusok mindig is úgy vélték, hogy az EGY és a LÉTEZŐ felcserélhető fogalmak” (Leibniz, „Válogatott”, 94.)

Az Egy-létezőség pozíciójának pluralista megkérdőjelezése és trónfosztása zajos revolúció volt. Ellenben a másik, vele sokban összefüggő folyamat, a metafizika-kritika *csendesebb forradalma* még most is zajlik. Ez nem a metafizika univocitása ellen emel vétőt, hanem a ráció *unicitása* ellen, amin, a tomisták nyomán, az *igazság egyetlensége*, egyedülvalósága és főleg hierarchikussága, abszolút felsőbbisége értendő. Különös módon a pluralitás úgy vált elfogadottá a filozófiában, hogy elméleteit, rendszereit, felfogásmódját többnyire továbbra is jellemzi a hierarchikusság. A hierarchia, mely szótörténetileg a ’szent’ (hieró) és ’elv, első’ (arkhé) öszetétele, egyértelműen szemléleti értékírányt szab meg: a *vertikalitást*.

A létszintek, valóságmodellek pluralitása a lét univocitásával szemben nagyjából elfogadott nézetté vált. Ezzel szemben az észelvűség – ezen belül az igazság egyedülvalósága és az egy-mivoltú racionalitás – sokaknál nemhogy átgondolásra nem szorul, de ügyét nem is tartják kérdésesnek. Az igaznak-tartásból lehet több, az

igazság azonban fölöttük álló Egy, sőt Isten még az egy-igazságnak is fölötte áll, mert „megelőz minden igazságot” (Cusanus, „De Deo abscondito”, 15). Úgy vélik: néhány megrögzött szkeptikuson, megveszekedett relativistán és az eszmék földjén szabadon kószáló eklektikuson kívül nem hiheti senki komolyan, hogy itt volna valami látnivaló. Az akár teoretikus, akár gyakorlati *igazság* egyedülvalósága és hierarchiát érvényesítő, vertikális szemlélete ügyében nincs kérdés, mert nincs is probléma.

Ezért, hogy világossá tegyem majd a jelen esszé kérdését, egy parabolával élek a *műhorizontról*, adózva Kant híres frázisának is (Kant, „Tájékozódni”, 29), amely szerint a filozófiának az „érzékfeletti mérhetetlen s számunkra sűrű éj borította terében” kell tájékozódnia. A parabola így szól.

Képzeld el, hogy repülőgép pilótája vagy, amely száll az éjszakában. Repülés közben nézegeted hol a mélyben elvonuló, kivilágított városok fényfoltjait, hol repülési műszereid közül a legfontosabbat, a *műhorizontot*. A műhorizont nem esztétikai, hanem aviatikai szakszó. Nem a műalkotások jelentéstani helyzetét méri be, hanem a repülőgépeket egy virtuális horizont két vízszintes vonalpárjára vetítve. Ez a képzeletbeli látóhatár mutatja géped helyzetét ahhoz képest, ahogy felszállás előtt a földön állt, vagyis azt, hogy a gép szárnyai most mennyire hajolnak be oldalt jobbra vagy balra, és a géptest mennyire dől előre vagy hátra. A műhorizont jelzi, hogy repülsz kanyarodik-e, süllyed-e vagy emelkedik-e éppen.

Az éjszakai repülés parabolájában most szigorítsunk a feltételeken. Tegyük fel, hogy a vaksötét éjszakát meg a lenti városok fényeit látó szemedben, valamint a műhorizonton kívül semmi más eszközöd nincs a tájékozódáshoz. Magyarán, egyensúlyi érzékszerveid is ki van kapcsolva; így nem érzékelsz sem dőlést, sem emelkedést, sem süllyedést.

Nos, géped műhorizontján azt látni, hogy minden rendben van. A szárnyak helyzetét jelző kettős vonal pontosan illeszkedik a vízszintesre; a géped orra is az origóra mutat. Ezek szerint nyílegyenesen hasítod előre a koromsötét éjszakát. Azonban letekintve a pilótafülke ablakából a mélyen alattad vonuló nagyvárosok fénysziluettjeire, másra figyelsz fel, valami érthetetlenre. Arra, hogy hosszú idő elteltével mintha *ugyanazok* a kivilágított nagyvárosok bukkannának fel, ugyanazok a fénykörvonalak úsznának el lassan alattad. Ráismersz fénylő foltjaik sajátos alakjára. Sőt, idővel mintha közelebről is látnád őket.

Ránézel műhorizontod kijelzőjére. Ez továbbra is azt mutatja, hogy nyílegyenesen repülsz előre. Saját szemeddel viszont mást látsz. Azt kell látnod, hogy géped óriási ívet leírva ugyan, de *körben* halad. Röppályája hatalmas kört ír le enyhén süllyedőben. Nem előre száll, hanem köröz.

Mi történhetett? Nyilván műszerhiba állt elő. Elromlott a gép műhorizontja. A műszer továbbra is a virtuális látóhatárral egy vonalban mutatja a két szárny helyzetét, noha azok valójában elmozdultak valamelyik irányban, eltértek a vízszintestől, és így rögzültek. Géped emiatt végig enyhén dőlve száll a csillagtalan, „sűrű éj borította” éjszakában, óriási kanyart ír le, és lassan ereszkedik is. Ezért láthatod idővel feltűnedezni és elvonulni alattad ugyanazokat a városokat mind

közelebb. Egy hibás műhorizont, ha a pilótának semmi más támpontja nincs éjszaka a tájékozódáshoz sem kívül, sem belül, észrevétlenné képes tenni előtte a gépszárnyak elbillenését a horizontális irányból a vertikális irányba.

a gép egyenesen repül

a gép dőlve repül

De mit mond ez az elbillent szárnyú repülés, a vertikális parabola a *filozófiára* alkalmazva? A válaszhoz felidézem, mit nevez meg Rorty a metafizika fő vonásának. (Rorty, „Esetlegesség”, 113.) „A metafizikus megpróbál a látszatok sokasága fölé emelkedni abban a reményben, hogy felülről tekintve világossá lesz egy nem várt egység – annak jeleként, hogy valami *valósat* pillantott meg... Az ironikus teoretikus nem bíz a metafizikus metaforájában a függőleges alátétekintésről (vertical view downward).” Ebben a „függőleges alátétekintésben” Platón dialektikájának meghatározása, a felfelé vezetett látás metaforája köszön vissza az *Allamból* (533d): a dialektika módszere „a léleknek a barbárság pocsolójába alávetett szemét... lassanként húzza és vezeti felfelé”.

Ez az előzménye az *acies mentis* (*oculus mentis*), az isteni *éleslátás* és mindentlátás metaforáinak, amely egy *függőleges tengely* (*axis*) mentén tekint alá, és így látja egybe intuitív módon a mindenséget. Ne feledjük azt sem, hogy az *acies* (élesség) és az *axis* (tengely) szavak töve közös. Isten „éleslátó” elméjének (*acies*, *oculus mentis*) és a világ „tengelyének” (*axis mundi*) képe ily módon rokon képzet. A metafizikus dialektika szerint a világ tengelyének magasába, annak csúcsára az isteni éleslátás vonzza a „lélek szemét”.

Az éjszakai repülés parabolájában a repülőgépszárnyak vertikális parabola tehát a *metafizika* „függőleges alátétekintésének” szimbóluma, az isteni *acies* (*oculus*) *mentis* jelképe. A tekintet magasba vezetése kell ahhoz előbb, hogy lenézzünk hiteink komédiáira és tévedéseink vígjátékaira, mintha a püthagóreusok mindent látó és az egész világot igazgató daimónja lennénk a kozmosz közepén, vagy mintha már magunk is a barlanghasonlat Nap-ideája szemével látnánk. Ez a hely, a többi,

hasonlóval együtt, az észbeli igazság egyedülvalóságának, az *unicitásnak* a magaslata.

2.

Nietzsche jó leírását adja az ilyen értelemben vett unicitásnak és vertikálisnak. „[A] metafizikai kitekintés – mintegy letekintés a történelem tengerpartján álló világitótoronyból.” (*Menschliches, allzumenschliches*. I. § 238.) Egyik kései, 1887-es feljegyzése (11[99], <http://www.nietzschesource.org>) szerint az ember ilyenkor „mély összetartozási, függőségi érzésben” találja magát „egy végtelen messze maga fölött álló egésztől”, és az unicitás e magaslatán „egy mindenek feletti uralmi és kormányzási forma összképében gyönyörködik”. John Caputo hasonló éllel beszél a filozófiák „nagyon is férfias vonzódásáról” a „fentről jövő, egyértelmű utasítások és felülről lefelé építkező rendszerek” iránt. (Caputo, „Praise”, 19.)

Az egy-igazságú unicitás és a felőle történő „függőleges aláttekintés” szemléletében *felül* a léttel Egy-azonos, a realitást Egységben látó ész abszolútuma fényeskedik, míg vele szemben, *alul*, a mélyben az érzetek, érzések, vélekedések, hiedelmek sokasága és sokféleje terül el, a relativitás birodalma. A metafizikai ész abban a szilárd hitben tekint alá az időbeliben mozgó valóságra s a magánál alacsonyabb rendűnek tartott emberi képességekre, hogy az abszolút, örökkévaló, időtlen Egy erejével fog Egységet adni nekik. A műhorizont-hiba parabolája ezzel szemben azt veti fel, hogy a gondolkodásnak unicitista képén valami régóta (még ha nem is eredendően, de elég tartósan) *megbillent*, ferdén áll, és úgy is maradt.

Az igazság-unicitású gondolkodás e vertikális rögzülését a metafizika-kritika több névvel illette. Hívta *pánlogizmusnak*, ész-mindenhatóságnak; eszerint az ész képes lefedni, és ezáltal intellektuálisan, logizált képpel felfedni a dolgok mivoltát. De hívta *logocentrizmusnak* is, ész-központúságnak; eszerint az ész maga rendezheti lehetőségei köré a dolgok megértését. Akár így tekintjük, akár úgy: a metafizikának ezt a vonását az igazság-egyetlenség, az unicitás hite jelenti, amely az ész egyeduralmához kötött.

Ez az elsődlegesség, egyetlenség adta ész-dominancia is eltérő lehet, ezekre Edmund Husserl és Nicholas Rescher terminusaival emlékeztetek. Egy dominancia lehet *primordialitás*: azaz eredendőség; őanyag, őskor, őstény. Lehet *prioritás*: elsőbbség, valami elsőbbségi viszonya a másodlagossal szemben, például, a teremtő Szellemé a teremtett Világhoz képest. A dominancia felfogható *primátus* értelemben is: a másodlagos, származtatott minőség visszavezetéseként arra, mely úgy rendeli őt maga alá, ahogy egy faj foglal magában egy egyedet. S végül lehet *privilegium* értelmű is: előnyben részesítés, előjogok birtoklása.

Parabolánkra visszatérve: a metafizika pánlogizmusa, logocentrizmusa, az ész primordialitásának, prioritásának, primátusának, privilegiumának hite képviseli az elmozdulást a *horizontális pozícióból a vertikális felé*. Ez eredményezte a metafizika „függőleges aláttekintését”, azt, hogy a filozófia képzeletbeli gépszárnyai hosszú idő óta, majdhogynem kezdettől fogva elbillentek az unicitás függőleges irányára felé.

Elbillenést mondom, hiszen eredetileg a régi, görög filozófiának nemcsak a parmenidészi–anaxagóraszai *nuszról* (észről) és vele *noésziszről* (gondolkodásról) volt fogalma, hanem a xenophanészi–empedoklészi *phrénről* is. Ez a *phrén* szó rokon tövű a *phronészisz* (belátás, gyakorlati bölcsesség, okosság) fogalommal. Elmére vonatkozó jelentésének nyomát a tudathasadás, a szkizo-*frénia* fogalma napjainkban is őrzi. Más szóval: legalább sejtése volt, ha tudása nem is, az észhasználat kétféleségéről.

Persze azefféle metafizikus elbillenéssel a vele *ellentétes* irányú elmozdulás is éppígy joggal vádolható: az észtagadás hite, a ráció alárendelésének, alávetésének, semmissé nyilvánításának furorja. Ez nem kevésbé metafizikus álláspont, csak itt az észtagadás az unicitás hordozója. A ráció mellözése, megtagadása keltette irracionális-hitnél csak annyi történik, hogy a filozófia képzeletbeli repülője *másik* oldal felé dől, de éppígy elbillen a vertikálitás felé, és ezért továbbra is süllyedőben marad.

Előre kell hát bocsájtanom a félreértések elkerüléséért, hogy a hasonlatban az éjszakai repülésről a filozófiai műhorizont-vonal két átellenes szakasza mit *nem* takar. Sem az észbeliség (ráció) és az észhiány (irracionális) privációs elvének nem felel meg, sem a „kettős igazság” (veritas duplex) elvének, amelynek hierarchikussága később az „alacsonyabb” rendű, érzékelő-indulati funkciók (facultas cognoscitiva inferior) és a „magasabb”, logikai-értelmi funkciók közti ellentétben köszön vissza a 18. században.

A szárnyak elképzelt horizontalitása másféle polaritást jelképezne: a gondolkodás egyenrangúan kettős természetét. A gondolkodási képességünk egyenrangúan kettős természetét a továbbiakban így nevezem röviden: *nivellált rációdualitás*. Több mint két évezredes alátétekintés, vertikális látószög után szert tenni a horizontális áttekintés és körültekintés helyzetére: ez komoly változás a filozófiában. Annak elfogadását jelenti, hogy bennünk két elven működő ráció van jelen, és ez a két működés csak a maga kettős módján, egymásra utaltan, együttműködve gondolkodás.

A gondolkodás szemléletének nem univocitáson és unicitáson alapuló szemlélete, vagyis a rációdualitás azt jelenti, hogy a gondolkodásnak két, radikálisan eltérő műveleti rendje van, és e két rend egyenrangú (nivellált), valamint egymással együttműködő.

Vannak hívószavak, amelyek az utóbbi bő fél évszázadban már ismertté tették a rációkettősség elgondolását, természetesen más-más keretben: *kettős (fluid vs kristályos) intelligencia, kettős folyamatú (automatikus vs kontrollált) elme, kétféle (manifeszt vs tudományos) képben reprezentálódó gondolkodás, kétféle (asszociatív vs szabályalapú) észrendszer, a racionalitás ún. 1. és 2. rendszere, kettős agy (agyidegrendszer vs bél-idegrendszer), a gondolkodási működés két agyfélteke közti megoszlása*. Említék néhány nevet a második világháború utáni, szélesebb körű megismertetés idejéből: Raymond Cattell, Polányi Mihály, Wilfrid Sellars, Daniel Dennett, Steven Sloman, Daniel Kahneman, Michael Gershon, Keith Stanowich, Richard West, Jonathan Evans, Joshua Mugg, Anna Sfar, Matthew Liebermann,

Iain McGilchrist. Szó sincs arról, hogy elgondolásaik mindenben illeszkednének. Egyben viszont közösek.

Közösek abban, hogy próbálnak kétféle rációban gondolkodni, s ezeket *horizontális viszonyban* elképzelni. Meg akarják szüntetni a logizált észuralom, a „vertikális alátékintés” metafizikai helyzetét. Fontos az is, hogy miként próbálják elvégezni a vertikális-mentesítést. Sem a ló túlsó oldalára nem akarnak átesni, az irracionális-hitű vertikálisba azzal, hogy *tagadnák* a logikai észhasználatot vagy – hiányára utaló beállítással – a tudattalant állítanak szembe, sem a *relativizálás* kiskapuját nem kívánják igénybe venni. Ez utóbbin azt értendő, hogy a rációkettősség mellérendelt viszonyát nem legyöngítve értik, nem viszonylagosságnak fogják fel (historikus, szociológiai vagy szkeptikus alapon), hanem *kétféleképpen egyenrangú rációt* gondolnak el. Kérdés, miként azonosítható ez a kételvű és kétmechanizmusú racionalitás.

3.

A két racionalitás közelebbi azonosítására, jellemzésére elsőként a *pszichológiai* kutatásokban születtek válaszok az 1950-es évektől, mégpedig a *kognitív stílusok* speciális válfajaiként. Mondok néhány példát a lélektan területéről az elme ellenőrző, szabályozó alkatára vonatkozó *metakognitív* szembeállításokra, ezekből született meg később a *metastílusok* fogalma. Elménk habitusa vagy egyik, vagy másik pólushoz eshet közelebb:

• különbözős-érzékeny	vs	hasonlóság-érzékeny	(Klein),
• rugalmasabb, nyitottabb	vs	merevebb, zártabb	(Gardner),
• keretfüggő	vs	keretfüggetlen	(Witkin),
• impulzív	vs	reflektív	(Kagan),
• rezonábilis, reagáló	vs	beindító, hatást kiváltó	(Koestler),
• komplexitás-barát	vs	egyszerűség-barát	(Bieri),
• holisztikus	vs	szeriális	(Pask),
• vizuális	vs	verbális	(Richardson).

Ezeket a *pszichológiai* szembeállításokat a téma kiváló ismerője, Maria Kozhevnikov (2007, 2014) úgy összegzi, hogy a gondolkodásunk két lélektani, elmealkati metastílusa közül egyik a *flexibilitás*, *mobilitás*, a másik a *rigiditás*, *fixáltság*.

A gondolkodási metastílusok *filozófiára* érvényes szembesítését magam másféle rendet követve adtam meg a *Teóriák stílusai* című könyvemben. Szerintem ugyanis a filozófiában a rációk ellenpólusú játéktere a *műveleti folyamatok*, észjárás menetek felől közelíthető meg. Ennek nyomán arra jutottam, hogy egyik racionalitásra a „felfigyelés” alapú *DETEKCIÓ*, másokra az „elvonatkoztatás” alapú *KOGNÍCIÓ* fogalma illik. Bemutatásához rövid előzetes megjegyzés szükséges.

A metafizika „függőleges alátékintésének” az egy-igaz ész magasából az adja fő indokát, hogy az *érzetet* vak és sötét, szemmel nem bíró, észbeli megvilágításra szoruló minőségnek szokták tekinteni. Az ész hegycsúcsáról és az értelem

magaslatáról így lehet lenézni az érzetek lapályára és a vélekedések mélyföldjére. Ez az unicitás alapú megbélyegzés téves. Érzeteink közt vannak intellektuálisan magasan kvalifikált, metakognitív szereplők, amelyek praxisunk, szemléletünk, életgyakorlatunk „beállításában” kulcsfontosságúak. Ezek az ítélő érzetek Kantot is foglalkoztatták *A tiszta ész kritikája* kánon-fejezetében, amikor (pragmatikus, dogmatikus, morális) hívéseink erősségi fokát vizsgálta. Nemrég Valerie Thompson (2009) a *helyességi érzet vagy ítélet* (Feeling or Judgement for Rightness) néven említi azokat az érzeteket, amelyek holisztikusan, látens módon *detektálják* a kérdésekre spontánul adandó, „heurisztikus válaszaink” helyességét.

Miért fontos ez az érzeti-ítéleti skála? Azért, mert megmutatja: az érzeti jelzéseink adnak *impulzust* elveink, olykor akár egész ítélő gyakorlatunk módosítására, új elvek posztulálására. Mindaddig, amíg a helyesség-érzet szignálja erős bennünk, haladunk tovább. Ha viszont a látens jóváhagyás jelzése gyengül, ez más helyességi elv posztulálására, irányváltoztatásra, egész beállítódásunk módosítására indít bennünket. Metakognitív detekciós érzeteink, mondhatni, nemcsak éreznek, hanem gondolkodnak is.

A *detekció* működése a *tengerfenék-szonáréhoz* hasonlítható, a képet Musiltól (2000) kölcsönzöm. Ez *lokátor elvű* tudatosság, amelyet az *attentio* (felfigyelés) művelete dominál. Jelzi, ha újdonság vagy rendellenesség adódik az addig megszokott, jártasság-ismeret alkotta világunk felfelfogó ernyőjén. Az érzetadat vagy hibajelzés valaminek a *számunkra való* létezéséről ad hírt; ennek létezésére figyelünk fel. Ez elindítja az azonosítást, és esetenként gyakorlati elveink felülvizsgálatát is. A lokátor működésű szonár-ráció célja a *biztonság* megtalálása, visszanyerése.

Kulcsfontosságú, hogy detekcióként a praxisunk egészének új elvet, irányt adó intuíció, valamint az érzékelés egészét monitorozó *észlelés* működése hasonlóan zajlik: holisztikusan. Sőt, az elv-megadás (orientálás, reguláció) és az érzékelés holisztikus műveleteiben sokkal több közös van, mint az együttesük ellenpólusát alkotó logikai-argumentatív eljárások szekvenciális működésében. Ugyanis mind az érzékelés (percepció), mind az elveink kikezdése és korrekciója (posztuláció, a kanti „petíció”) során *egészlegesen* érintett az, ami egyes érzet vagy részleges érvényűvé vált elv. Soha nem észlelünk semmit magában, azaz környezeti kontextus és a többi benyomásaink összessége nélkül. Ugyanígy, az életvitelünkben követett elv is más, lehetséges elvek és a környezeti peremfeltételek legalább hallgatóságos ismeretét feltételezi.

A detekció ismereti, jártassági működése, az érvelő és leíró tudásszerzéssel ellentétben, egyszerű: *bináris kódon* alapul. Van-e jel vagy nincs; van-e perceptív vagy erős helyességi érzet vagy nincs, fellép-e zavar az addig bevált elvünk követésében vagy nem? Egy egésznek valamely része kelti fel a figyelmünket. Ez a rész megtöri nemtudatos várakozásunkat, mellyel lokátor-rációnk hallgatóságos figyelemmel pásztázza külső-belső állapotunkat egyaránt.

Van észleleti hatóköre minden érzékelő apparátusnak, és van érvényességi köre minden helyesség-érzetnek, regulatív elvnek. Ha ezen az ismereti körzeten belül

jelzés adódik, ezt a detekciós apparátusunk szignálnak veszi. Szignálnak, amivel kezdenie kell valamit: az érzetet elhelyezni az észlelésegszben, és a hibajelzés nyomán egészében fordítani regulatív elveink beállításán. Ám ez az egészséges elhelyezés már másféle rációt követel. Ehhez elemzés kell, ami a *kogníció*, a kognitív problémamegoldás reszortja.

A kogníció, szemben a detekcióval, nem bináris kódon és nem egészségességen alapul. Hanem: stratégiák, érvek, következtetések sokféle láncolatán, ezek szekvenciális, szisztematikus átvizsgálásán. Ennek a rációnak a működése az egyre csak új területre vetült, kutató *reflektoréhoz* hasonlít. A kogníció éles fénybe állít valamit, lépésről lépésre halad, tényeket rögzít, elemez, fogalmi kontúrt ad, azonosít, fogalmakból érvláncolatot állít elő.

Már Leibniz is megsejtett valamit a detekció és a kogníció eltérő működéséből: „Lelkünk csak a különlegesebb jelenségekre figyel fel, amelyek különböznek a többitől, és egyikre sem gondol határozottan, amikor egyformán gondol mindegyikre.” (Leibniz, „Válogatott”, 107.) A „határozott” rá gondolás: ez a kogníció. Az az észhasználat ellenben, amely „egyformán gondol” valamennyi jelenséggel, és csak a „különlegesebbekre” figyel fel, a detekció.

A kogníció célja nem a biztonság megeléje, hanem a *bizonyosság* megragadása. A kogníció az, ami kezd valamit a detekcióval: valamivel, amelynek vélt, valós, de mindenképpen detektált létezése egy addig működő egészségességben, teljességben megjelent. Azonosítani és kontextualizálni próbálja, és igyekszik bizonyosságra jutni róla. A detekció pedig idővel immár biztos ismeretként sajátítja el, magáévá teszi a kogníciós értelem belátott bizonyosságait; hallgatólagos ismeretalapként hagyatkozik rájuk; ezeket teszi lokátor-működése biztos megfigyelő pontjaivá.

A detekció racionalitása mindig tartalmazza az akarat, érzet, sőt érzelem jelenlétét. Tehát mindig számunkra való létezését jelenít meg, mely (mint előállt realitás) mindig *befejezett*; itt van. Ezzel szemben a kogníció a detektált létezés szükségszerű, megalapozott, véglegesen igazolható mivoltára kérdez, mely (mint kérdező, igazoló kutatás) mindig *befejezetlen*; róla soha nem vagyunk teljesen a tudás birtokában. A kogníció működésmódja ismertebb, mint a detekcióé. Leírása ezért itt be is érheti ennyivel. Annál is inkább, mert ideje volna végre föltennem az esszé alapkérdését.

Ehhez azonban sajnos még mindig haladékot kell kérnem. Cserében csak azt ígérhetem, hogy a válaszkérés útja rövidebb lesz, mint ami kérdésként hozzá vezetett. Egy kérdés ugyanis, ha már meg tudtuk fogalmazni, komolyan tudta venni a kérdéses dolgot. Esetünkben viszont sajnos épp a komolyan vételnek van komolyan veendő akadálya. Mármint annak, hogy a metafizika „független alátékintését” egy horizontális látásmód válthassa fel a rációkettősség gondolatával. Ez az akadály a *kétfejűség* réme.

A filozófia egyik legősibb gúnyszava a „mit sem tudó halandókról” Parmenidészről való. Ezek, úgymond, „kétfejűek: mert tanácstalanság / kormányozza keblükben a tévelygő gondolkodást, így sodródnak, / süket és vak, megigézett, különbséget tenni nem képes népség” (B6, Parmenidész, „Töredékek”). Itt megszakítom az idézetet. (Az alábbiak nagyban támaszkodnak Balikó György, Shirley Darcus, Chiara Ferella, Gabrielle Friesen, Gelenczey-Miháltz Alirán, Mogyoródi Emese, Silvia Montiglio, John Palmer, Rászlai Tibor, Steiger Kornél, Váróry Tímea írásaira.)

Parmenidész *három útban* gondolkodott. Első az örök, a „jólkerekített Igazság”, a bizonyosság útja, ahol a *nusz*, az ész révén kutatható a létezés teljes, „jólkerekített gömbje” (B1, B8). A második út „csalárd”. Ez a vélekedés, a „sokszor tapasztalt szokás” útja, amely a kettős formájú természetet kutatja; ez „ugyanúgy tele van fényel és láthatatlan éjszakával”, keletkezik-pusztul, születik-meghal, s mivel sohasem befejezett, „jólkerekített” létként *nem létezik*. Kutatásának útja ezért csalárd, negatív: a nemléte (B8, B7, B9).

E két úttól választja el Parmenidész a harmadik utat, a tömegét, a *kétfejűek* [dikranoj] ösvényét. Az első két út „elgondolható”, mondja, habár az első igaz, míg a második csalárd ösvény; és csakis ezek a kutatás „egyedüli útjai”. Elvileg mindkettő *lehetséges*. Következésképp az ész másféle ösvénye, a kétfejűek útja nem tartozhat közéjük. Az ő útjuk Parmenidésznél *lehetetlen*. Tudásuk azért semmis, mert amire épül, az vagy *önellentmondás* (Rászlai), vagy *esetlegesség* (Mogyoródi).

Mindig elgondolkodtatott a kétfejűségnek ez a parmenidészi képe. Hiszen, gondoltam, ahhoz, hogy tanácstalanok és tévelygők legyünk, elég egy fej is; nem kell ahhoz *kettő*. Ha ellenben azt akarta mondani Parmenidész, hogy hol így, hol úgy, hol amúgy tanácstalankodik a bamba tömeg, szélkakasként forogva mindenfelé, akkor miért nem a *sokfejűség* szörnyképével élt, mondjuk a lernéi Hüdráéval? Miért *kétfejűnek* hívja a tudatlan tömeget? Továbbá hogyan kell elképzelni azt, hogy ez a tömeg „gyámoltalanul vándorol” (Kirk, Raven, Schofield értelmezését idézve) az igaznak és csalárdnak „megkülönböztetett utak egyikéről a másikára”? Mi ez az utak közti „átvándorlás”?

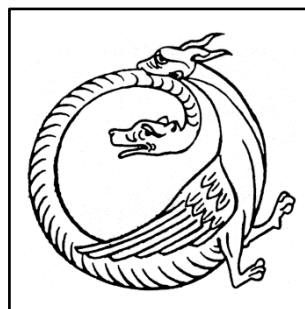
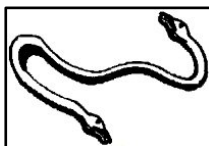
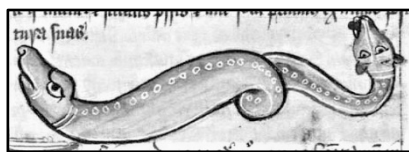
Ha már a sokfejű Hüdrát említettem az imént: a görög mitológia két szörnyképet is jól ismert egy *kétfejű* lényről. Egyik biztosan nem jöhet számításba a parmenidészi kép modelljeként. Ez Orthusz, aki a sárkány Tüphón kétfejű kutyaszörnyeteg fia volt. Kizárt, hogy ez a sárkányivadék lett volna a parmenidészi hasonlat modellje a bambán tévelygő tömegre, egy olyan szörny, aki amúgy Thébai *rém okos* Szphinxét is nemzette.

Ám a másik kétfejű szörny képe, egy kígyóé, nagyon is megfelelhet a parmenidészi mondandó céljára. Azért is érdemes ezt a kétfejű kígyójelöltet komolyan vennünk, mert – mint erre Silvia Montiglio emlékeztet – Allan Coxon, az egyik legelismertebb Parmenidész-komentátor mítikus kígyóhoz társítja a „kétfejű” jelzőt. (Montiglio, „Wandering”, 149.)

Az imént megszakított töredék folytatása indokot ad a kétfejűségben rejlő kettősségre. Azok a „kétfejűek”, szól a folytatás, „akik a létezést és a nemlétezést ugyanannak tartják / és nem-ugyanannak, és mindannyiuk ösvénye a visszájára

fordított”. (Ez utóbbi frázis [palintroposz keleuthosz] Végh Attila találó fordításában így szól: „fordul, s visszafelé halad útjuk”. Az út jelzője az, mint egyes olvasatokban Hérakleitosznál az ij és lanthúr ellenirányban „visszacsapódó” illeszkedésé [palintroposz harmónié].) A „visszajára” fordult úton, ingajaratban közlekedni hol előre, hol hátra, két irányba menni saját (két) fejünk után: ez a beállítás már *képi* indokát tudja adni az ide-oda sodródó, hezitáló kétfejűségnek.

Olyan kígyószörnyet, amely nem farokban, hanem másik fejben végződik, így ellentétes irányban is tud haladni, jól ismertek a görögök. Beszélő neve volt: *amphiszbaina*; az *amphisz* ’mindkét, ellenirányú’ és *bainein* ’menni’ szóból. (Az *amphiszbaináról* egyébként Borghes is megemlékezik *A képzelt szörnyek könyvében*.) Aiszkhülosz *Agamemnonjában* Kasszandra mondja Klütaimnéstráról (ford. Devecseri Gábor, kiemelés tőlem, H. O.): „Íly vakmerő a nő, ki férje gyilkosa – / minek nevezzem ezt a szörnyet, *kétfelé / csusszanni képes kígyónak*, Szkhüllának-é, / ki sziklaodvát lakja és hajósra csap?” Ez a rémisztő erejével Szkhülláéval felérő, „kétfelé csusszanni képes kígyó” az *amphiszbaina*. A görögök úgy tudták, hogy ezek a kígyók a levágott Medúza-fő vércseppjeiből keltek életre, amikor Perszeusz a Gorgó-fővel a kezében a Pegazus hátán átrepült a líbiai sivatagon.

A modern filozófiában Caputo egy fontos összefüggésben eleveníti fel a kétfejűek [dikranói] fogalmát. Egy kulcsszót emel ki vele, ám Parmenidésszel szemben *pozitív tartalommal*. Ez a fogalom, mely pontosan megfelel a kétfejű kígyó beszélő nevének, az *ambiguitás*. Ezen általában pusztán kétértelműséget szoktunk érteni, ami a metafizika „függőlegesen alátekintő” perspektívájában felér a diszkreditálással.

Miért utal az ambiguitás a kétfejűségre, így a kétfejű kígyóra? Mert az ambiguitás szó párhuzamos összetétel vele. Az *amphisz*- és *ambi*- előtag ugyanaz mindkettőben (hasonlóan az ambivalens szóhoz is): ’ellenirányú’. De második tagjuk sem jelent gyökeresen mást. Ez az ambiguitásnál az *agens* (tevő, véghez vivő), az ambivalenciánál a *valens* (erejű, értékű, súlyú). Mindegyik ellentétes véghezvitelt, valamilyen *ellenjáratú, ellenirányú mozgást* fejez ki. Ma Parmenidész a köznapi tudatlanságot annak *ambiguitása* vagy *ambivalenciája* miatt utasítaná el.

Mit mond az amphiszbaina, a kétfejű kígyó mitológiai képe a parmenidészi filozófia három útja közül a kétfejűekéről, amely, mint mondtam, a *harmadik ösvény* az igazságé és a vélekedése mellett?

Nagyjából minden lényegeset elárul, épp a kétértelműség, az el- és vissza „ingázó” észhasználat értelmében. Parmenidész szerint, mondja Chiara Ferella (2017), a köznapi emberek keverik a két vizsgálódási módot, és ez eredendő tudatlanságuk döntő vonása: „Ezért az emberi lényeket leíró szokatlan dikranoi jelző valószínűleg az emberi megismerési kísérletekre utal, és közvetve a kétféle megismerési módra mutat rá.” A kétfejűek útja *nem máshol* fut, mint az abszolút igazságé és a vele ellentétes irányba vezető vélekedése. Hanem: *rajtuk fut*, csak *ellenirányban*. Rajtuk tévelyeg ingajáratban, elmosva a kettő határát, amely a lét és az igazság-bizonyosság útját élesen elválasztja a nemlét és tapasztalati vélekedés útjától.

Parmenidésznél, tudjuk, ez a kettő gyökeresen másféle, bár lehetséges észhasználat. Ezt a radikális különeműséget képileg is érzékelteti. A parmenidészi költemény az igazságot képviselő „meggyőzés útja” és a csupán „sokszor tapasztalt szokás” útja közt *szakadékot*, „tátongó nyílást” (B1) láttat. A szakadék két oldala más-más út felé mutat, vagyis a két ráció más-más működésű „fejhez” tartozik. A parmenidészi kép logikájából következik, hogy a szakadék fölötti átkigyózás épp azt *fedeli el*, milyen iradatlan is az a szakadék, amely alatta tátong.

Épp ezért: ha igaz a parmenidészi tétel, hogy „ugyanaz a gondolkodás és a létezés”, akkor ez a harmadik észjárás mód nem más, mint a hihető, csábító *látszatok* tévútja. Ez világossá teszi, hogy a vers bevezetőjének (B1) záró sorai is épp a három út különbségét vetítik előre. „Mindent meg kell tudnod, / mind az igazság jólkerekített szívét, / mind a halandók vélekedéseit, melyekben nincs igaz bizonyosság”; tehát az első utat, az *igazságét*, és a vele ellenirányba vezető másodikat, a *vélekedését*. „Ám emellett meg fogod tanulni”, szól a folytatás és lezárás, a harmadik utat is, a két, más-más irányba futó úton „kétfejűként” mozgó, különbségükről mit sem tudó *látszatok* mozgáspályáját: „[M]eg fogod ismerni ezeket is: hogyan kellett a látszatnak, amely mindent áthat, mintha valószerű lenne, érvényesülnie” (ford. Szabó Árpád). A „kétfejű” sokaság pontosan ez: látszatoknak bedőlő, „különbséget tenni nem képes népség”; ezért lesz „süket, vak és megigézett” tömeg.

Miért fontos Parmenidész víziója a kétfejűek ellenjáratú – *palintropikus* – mozgásáról az igazság és a vélekedés közt a detekció és kogníció felől gondolkodó rációkettősség szempontjából?

Parmenidésznél jól látható a *teljes elbillenés* a befejezett, kerek lét felsőbbrendűsége felé, vagyis a „függőleges alátekintés” irányába. Ám az is látszik, hogy két igazságkutatási irány lehetségesként egyaránt elismert, ennyiben (és csak ennyiben) egyenrangú, nivellált szemléletétől mozdul el az észdominancia felé. Parmenidész a „jólkerekített igazság” és a „sokszor tapasztalt szokás” rációját két kutatási ösvény és két fej képéhez társította. Relatív egyenrangúságot adott nekik

azzal, hogy egyaránt lehetséges irányba nézőknek mutatta őket, még ha egyik út-fő az *igazsághoz* tartozott is a szemében, a másik viszont a *csalárdsághoz*.

A kétfejűség parmenidészi képénél tehát paradox módon először rémlik fel, hogy a gondolkodás mozgása lehet ellenjártatú. Láttuk: ezek szerint a nem beavatott tömeg fejében voltaképp *kétféle ráció közt folyik interakció*, igaz, mit sem tudva arról, hogy ez az oda-vissza csúszás-mászás mennyire mély szakadék fölött zajlik.

5.

Kiemeltem az ambiguitás és az ambivalencia szintaktikai rokonságát. Ezzel szemben hangsúlyoznom kell, hogy az ambiguitás több, mint egyidejű kétértelműség (ambivalencia) vagy egymást követő aspektusváltás. Benne nem kétesen, és nem váltakozón látva jelenik meg a kettősség. Legjobb meghatározása egy fizikus-filozófustól való, Giuseppe Cagliotitól:

Az ambiguitás úgy határozható meg, mint egyazon valóság két összeegyeztethetetlen oldalának együttes evolúciója vagy együttes fennállása egyetlen struktúrán belül (Caglioti 1995).

Az ambiguitásban Merleau-Ponty, akit szoktak az „ambiguitás filozófusának” is nevezni, „hiperdialektikát”, azt „amely túllép önmagán [ti. a dialektikán, H. O.] mint elkülönített, rögzíthető állításon”. (Merleau-Ponty, „Látható”, 110.) Olyan „instabil” gondolati mozgást lát az ambiguitásban, amely nem tézisekben ölt alakot, és soha nem jut nyugvópontra semmilyen szintézisben. Merleau-Ponty egy vitában így fogalmaz az ambiguitás és a tudat viszonyáról (cit. Boisson, „Merleau-Ponty”, 235): „Számomra úgy tűnik, hogy definíció szerint nem lehet kétértelműség-tudat a tudat kétértelműsége nélkül.” (Par définition, il me semble qu'il ne peut pas y avoir conscience de l'ambiguïté sans ambiguïté de la conscience.) Elsőként talán neki volt köszönhető, hogy az ambiguitást még egy *filozófusra* is érthetjük *pozitív értelemben*, nem csak holmi szitokszóként, a kétes kétértelműség kifejezéseként. „A filozófus arról ismerszik meg, hogy nála egymástól elválaszthatatlan az evidenciára való törekvés és az ambiguitás méltánylása.” (Merleau-Ponty 2005, a fordításon módosítottam, H. O.)

Miért idézem ezt? Kérdés nincs „evidenciára való törekvés” nélkül, mely biztos választ remél. Esszé viszont kérdés nélkül nincs: hogy írója ne találna *kérdésesnek* valamit. Egy kérdés komolyan vételének pedig mi más lenne a kezdőpontja, mint az ambiguitás, egy kettős értelemléte méltánylása – hogy a dolog nyitja *lehet* ez is, és *lehet* az is? És mi más volna ez, mint az „*ambiguitás tudata*”, ahol is a tudat „kétféle csusszani képes” kígyóként mozdul el egy dilemma két pólusa közt, és kérdésessége nem is létezhet e kétértelműség nélkül?

Csak most, az esszé végén jött el az ideje kérdésem megfogalmazásának, hogy utána, rövid úton eljussak a tőlem telhető válasz megadásához is. A jelenséget leírtam. *Az atlanti filozófiának kezdetben volt sejtése a rációkettősségről, ám ezt a*

duális viszonyt eleve vertikális prioritásrenddé tette, és jó két évezred kellett neki ahhoz, hogy egykori sejtését világos és argumentált módon horizontális, nivellált szemléletként kezdje visszanyerni a maga számára.

Az ennek kapcsán felvetődő kérdéseim akciószerű szlogent idéz, és, mint nyilván kitalálható, írásom alcíme ezt már fel is tette. E kérdés-szlogent magányos küzdelemre kárhóztatott, számos sebből vérző akciófilm-főhősök szokták intézni igen jól festő vértócsák és rossz állapotúvá tett rosszfiúk fölött, fanyarul a csak késve érkező mentőcsapathoz: *Mi tartott ennyi ideig?* Én is ezt kérdezem most. Mi tartott ennyi ideig az atlanti filozófiának, míg újra ráeszmélt, hogy a gondolkodásnál nemhogy kárhóztatós, hanem ellenkezőleg, *kívánatosnak* tekintse a külön elvű, de egymással együttműködő „kétfejűséget”?

Azt ígértem: amint eljutok oda, hogy kérdésemet föltegyem, válaszom már nem sokáig veszi igénybe az Olvasó türelmét. Szeretném ezt az ígéretemet betartani.

A filozófia csak egy a társadalom *történeti* vívmányai közül. Ezek között kevés akad, amelyet csak egyetlen ok váltana ki. A metafizika kritikáját jelentő, nivellált rációkettősség fölöttébb *késedelmes visszatérésének* is több oka lehet, mármint a visszatérésnek oda, ahol későbbi korokkal ellentétben még nyoma volt a *nusz* és *phrén*, a *noészisz* és *phronészisz* kettősségének, és felvillant a kétféle elven működő rációdualitás víziója.

Milyen okok játszottak közre a filozófiai gépszárnyak késői visszabilenésében? Vannak triviálisak. Egyik a püthagoreizmus, a platonizmus és neoplatonizmus ereje, mely a filozófiai *monizmus* felé sodorta a filozófiát, utóbb jórészt a *monoteista* zsidó-keresztény vallás szellemi és intézményi befolyása révén, amely az ambiguitást, „kétértelműséget” (zavarosság és kétség) jelentésében véve, kitagadta a filozófia világából. A 20. sz. közepe óta szerencsére többen is sokat tettek azért, hogy az ambiguitás kikerüljön a filozófiai karanténból, és a gondolkodási ellenmozgás megragadásának *pozitív* fogalmává váljon – az erre konkrétan hivatkozók közül például Merleau-Ponty, Eco, Caglioti, Caputo.

A karantén hosszú idejének másik okára világít rá Bill Bryson (2006): „Saját létezésünket nem tudjuk mihez hasonlítani, ezért lehetünk biztosak benne.” Ez áll elménk hasonlíthatóságára is, beleértve annak biztos tudatát, hogy elménk *egyféle*. Detekciós, jártassági rációnk már réges-rég működik mindenkiben – jóformán születése óta –, mire kognitív rációnk működésbe kezd. Ám mikor ez utóbbi elindul, akkor *már csak egyfejűnek ismerjük magunkat*. Elménk a maga kognitív munkája közben sohasem tapasztalja magát másképpen. Miért keresne hát az értő elménk hasonlatot „kétfejűségére”, ha egyszer, felfogást – fogalom-alkotást – művelve, már csakis egyetlen fejjel gondolkodik: kognitívan? Mi készítené hinni őt, hogy működési elvei szerint ő voltaképp *kettő*?

Ezek mellett azonban nem vethető el a parmenidészi kétfejűséghez asszociált szörnyképzet ereje sem. A kétfejűség, ne tagadjuk, irtózást keltő kép. Ha csak tévelygést, ingadozást akar kifejezni, akkor is a teljes kiszámíthatatlansággal rémiszt. Jobb, ha csak egyetlen fejet gondolunk gondolkodónak, hiszen két fej esetén, ha *egyikre* figyelünk, sosem tudnánk, mit forogt magában a *másik*.

Ahhoz, hogy két különmemű gondolkodás ambiguitásában tudjunk gondolkodni, *más elven működő* racionalitást is el kellene tudnunk gondolni *ésszerűnek* egyazon fejen-testen belül. Erről a lehetőségről szolt ez az írás. A gondolkodásunkban természetes módon munkáló ambiguitás lehetőségéről, amely, mint ezt már mondtam, a szonár és a reflektor elvű ráció, a detekció és a kogníció differenciájában jelenik meg, és amelynek a gondolkodás *metastilusai* név adható.

Mi tartott hát ennyi ideig? Az, hogy működési különbséget és együttműködést egyaránt képesek legyünk látni a ráció dualitásban; hogy a gondolkodási játéktér detekciós oldalán rokonnak lássuk a „felfigyelő” egészlegességet, mind az érzeti észleletek műveletében és az új elvekre ráforduló, gyakorlati észhasználatban, és tőle merőben eltérőnek lássuk a másik, kognitív oldalon a logikai észérvek műveletét, az argumentatív, „absztraháló” észhasználatot.

Még rövidebben, az tartott ennyi ideig, hogy elfogadjuk: *miközben elménk gondolkodik a testről, elménkről a test is gondolkodik*. A két gondolkodás ambiguitása nem egy „kétfelé csusszanni képes” kígyó tudatlanságot kifejező, szörnyeteg kétfajúsága. Ez, épp ellenkezőleg: *oszcillálva ismétlődő*, vagyis „ellenjárati”, palintropikus mozgás két eltérő ráció működés, a detekció és kogníció közt. És nem ennek a mozgásnak meglététől, hanem éppenséggel *ennek hiányától válunk szörnyeteggé*. Akkor, ha többé már nem detektált bizonyosságok *fanatikusaivá* válunk, vagy, ha kognitív eszközökkel többé már igazolásra, átgondolásra, érvekre nem szoruló, holtbiztos vélelmek *fundamentalistái* leszünk.

Irodalom

- Boisseau, Denis (1992). Merleau-Ponty et l'ambiguïté. *Les études philosophiques*, avril-juin 1992, No. 2, pp. 229-243.
- Bryson, Bill (2006). *Majdnem minden rövid története*. Erdeős Zsuzsanna ford. Budapest: Akkord Kiadó.
- Caglioti, Giuseppe (1995). Perception of Ambiguous Figures. In *Ambiguity in Mind and Nature. Multistable Cognitive Phenomena*. Kruse, Peter – Stadler, Michael (eds). Springer.
- Caputo, John (2005). In Praise of Ambiguity. In *Ambiguity in Western Mind*. Craig, J. N. De Paulo – Messina, Patrick – Stier, Marc (eds). Peter Lang.
- Cusanus, Nicolaus (2008). *De Dio abscondito. A rejtett Istenről*. Alácsi Ervin János ford. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Ferella, Chiara (2017). Waking up Sleeping Metaphors: A Cognitive Approach to Parmenides' Two Ways of Enquiry. *eTopoi: Journal for Ancient Studies*. pp. 107-130.
- Kant, Immanuel (1997). Tájékozódni a gondolatok között: mit is jelent ez? Vidrányi Katalin ford. In *uő. Történefilozófiai írások*. Szeged: Ictus Kiadó.
- Kirk – Raven – Schofield (1998). *A preszókratikus filozófusok*. Csiszter Kálmán, Steiger Kornél ford. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

- Kozhevnikov, Maria (2007). Cognitive Styles in the Context of Modern Philosophy. Toward an Integrated Framework of Cognitive Style. *Psychological Bulletin* Vol. 133, No. 3.
- Kozhevnikov, Maria – Evans, Carol – Kosslyn, Stephen M. (2014): Cognitive Style as Environmentally Sensitive Individual Differences in Cognition: A Modern Synthesis and Applications in Education, Business, and Management. *Psychological Science in the Public Interest*. Vol. 15(1).
- Leibniz, Gottfried Wilhelm (1986). *Válogatott filozófiai írásai*. Endreffy Zoltán ford. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Merleau-Ponty, Maurice (2005). *A filozófia dicsérete*. Sajó Sándor ford. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Merleau-Ponty, Maurice (2007). *A látható és a láthatatlan*. Farkas Henrik, Szabó Zsigmond ford. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Montiglio, Silvia (2005). *Wandering in Ancient Greek Culture*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Musil, Robert (2000). Szempontok egy új esztétikához. In uő. *Esszék*. Györffy Miklós ford. Budapest: Kalligram Könyvkiadó.
- Nietzsche, Friedrich. <http://www.nietzschesource.org>
- Parmenidész. Empedoklész (1985). *Töredékek*. Steiger Kornél ford. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Platón (1984). *Állam*. Szabó Miklós ford. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Rorty, Richard (1994). *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*. Boros János, Csordás Gábor ford. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Thompson, Valerie A. (2009). Dual-process theories: A metacognitive perspective. In *In two minds: Dual processes and beyond*. Evans, Jonathan – Frankish, Keith (eds). Oxford University Press.